

De 'is-ought question'*

A. W. VAN HAAFTEN

Vakgroep Wijsgerige en Historische
Pedagogiek van de Katholieke Universiteit,
Nijmegen

Samenvatting

L. Kohlberg heeft, met name in zijn 'From is to ought...' (Kohlberg, 1971, 1981) een interessante en originele poging gedaan tot fundering van de morele opvoeding. Voor een goed begrip van de problematiek die daarbij in het geding is, wordt in dit artikel allereerst uiteengezet waar het in de zg. 'is-ought question' betreffende de verhouding van feiten en normen om gaat; en worden vervolgens enkele pogingen tot overbrugging van de kloof tussen 'zijn' en 'behoren' besproken, inclusief (kort) die van Kohlberg. Geen poging tot deductieve oplossing van het probleem blijkt houdbaar.

1 Inleiding

In de opvoeding proberen we de ontwikkeling van het kind te bevorderen, en in de morele opvoeding (voorzover daarvan althans als iets afzonderlijks gesproken kan worden) stimuleren we de morele ontwikkeling. Maar waarom is die ontwikkeling eigenlijk iets om te willen bevorderen? Waarom a) laten we het kind niet gewoon zich zelf ontwikkelen, en b) vinden we hoe dan ook ontwikkeling zo waardevol? Het antwoord op de tweede vraag sluit dat op de eerste in: ontwikkeling op zich zelf is niet waardevol, het zijn bepaalde ontwikkelingen die we waardevol vinden en precies daarom willen we de ontwikkeling van het kind beïnvloeden. Maar met welk recht? Waaraan ontlenen we het recht om bijvoorbeeld de morele ontwik-

keling in een bepaalde richting te stimuleren? Hoe kunnen de normen en waarde-oordelen die aan zo'n manier van handelen ten grondslag liggen, gerechtvaardigd worden?

Een belangrijke initiërende en stimulerende rol in het onderzoek van de morele ontwikkeling en opvoeding heeft de afgelopen ca. 20 jaar de Amerikaan Kohlberg gespeeld, trendend in het voetspoor van Piaget. In 1971 verscheen van zijn hand een artikel 'From is to ought: how to commit the naturalistic fallacy and get away with it in the study of moral development', waarin hij een eerste uitvoerige poging onderneemt tot wijsgerige onderbouwing van zijn empirisch en theoretisch psychologisch onderzoek en van de door hem bepleite opvoeding; meer recentelijk heeft hij dit artikel ook in vrijwel ongewijzigde vorm opgenomen als het centrale hoofdstuk¹ in zijn boek *The Philosophy of Moral Development* (1981). Afgaande op de titel en bepaalde formuleringen in dat artikel en op commentaren op een eerdere versie ervan², moet Kohlberg in elk geval aanvankelijk gehoopt hebben een nieuw antwoord te kunnen bieden op de zojuist opgeworpen legitimeringsvraag. Een nieuw antwoord, niet zozeer vanwege het doel en de richting van de morele opvoeding die hij voorstaat, maar vooral vanwege de vorm van de daartoe geboden argumentatie. Het gaat daarbij met name om de vraag of en hoe de *feitelijke* in een aantal stadia verlopende ontwikkeling van het morele oordeelsvermogen van de mens, zoals die uit zijn psychologisch onderzoek naar voren is gekomen, kan bijdragen tot een rechtvaardiging van de *normatieve conclusie* dat de morele oordelen die in die opeenvolgende ontwikkelingsstadia geveld worden ook naar ethische maatstaven telkens *betere* morele oordelen zijn³. Dat zou stellig een zwaarwegend argument opleveren voor een morele opvoeding waarin een dergelijke ontwikkeling wordt gestimuleerd⁴; en het zou tegelijkertijd een interessante oplossing betekenen van de zg. 'is-ought question' die in de bredere problematiek van de fundering van normen en waarde-oordelen zo'n belangrijke rol speelt. (Het was inderdaad uit pedagogische overwe-

* Graag dank ik dr. J. W. Steutel, drs. M. Korthals en drs. G. Snik voor hun zorgvuldige kanttekeningen bij een eerdere versie van dit artikel.

gingen dat Kohlberg zich volgens zijn zeggen op het netelige pad van de *is-ought* problematiek begaf⁵.)

De 'is-ought question' is kortweg de vraag of uit feitelijke gegevens normatieve conclusies afgeleid kunnen worden. Dat lijkt nogal eenvoudig, en toch wordt deze vraag wel beschouwd als 'the central problem of moral philosophy'⁶. De aandacht is hierbij niet onmiddellijk gericht op de relatie tussen *bepaalde* feiten en *bepaalde* normatieve conclusies; het gaat om de meer omvattende (en daardoor weliswaar ook meer abstracte) vraag of *in principe* zo'n deductieve relatie gelegd kan worden. Dat maakt de vraag zo belangrijk, omdat bij een positief antwoord althans één zeer algemene funderingsmogelijkheid van waardeoordelen en normen voor het handelen redelijk veilig gesteld zou zijn. Over de feiten (plus wat elementaire logica voor de afleiding) zijn we het immers meestal gemakkelijker eens. Staan ons daarentegen feiten principieel *geen* normatieve conclusies toe, dan rijst de vraag waaraan de gezochte rechtvaardiging⁷ dan wel ontleend zou kunnen worden, en klinken al gauw verwijten op van willekeur en subjectivisme.

Helaas is Kohlbergs funderingspoging, althans voorzover daarmee een overbrugging van de kloof tussen 'is' en 'ought' beoogd werd, niet overtuigend. En in feite heeft hij zijn prenties op dit punt ook steeds verder afgezwakt⁸. Toch zijn de suggesties die hij doet bijzonder interessant. In wat volgt probeer ik op twee manieren bij te dragen in de hierboven aangeduide problematiek. In de eerste plaats wil ik in dit artikel laten zien waar het in algemene zin in de 'is-ought question' om gaat, en wil ik een aantal overbruggingspogingen, inclusief die van Kohlberg, de revue laten passeren. Voor de duidelijkheid zal ik ze (waar nodig) herleiden tot steeds dezelfde grondvorm van een deductieve redenering. Al die pogingen zullen blijken te mislukken. Naar het resultaat beschouwd, meen ik daarmee ook Kohlberg geen onrecht te doen. Maar stellig doe ik dat wel ten aanzien van zijn intenties. In een hierop aansluitend artikel probeer ik daarom een aantal structurele voorwaarden in kaart te brengen voor wat een ontwikkelingstheoretische overbrugging van de *is-ought* kloof zou kunnen zijn.

2 'Is' en 'ought'

Wat is bedoeld met de 'is-ought question'? Sinds Hume zijn beroemd geworden opmerking daarover maakte⁹, wordt in de ethiek algemeen onderscheiden tussen oordelen over wat (in een bepaalde situatie) het geval is: 'what *is* the case'; en oordelen over wat (in die situatie) gedaan moet worden of het geval zou moeten zijn: 'what *ought* to be done', 'what *ought* to be the case'¹⁰. Deze onderscheiding tussen 'is'-oordelen en 'ought'-oordelen wordt (met zekere nuances) ook geformuleerd als een onderscheiding tussen descriptieve en prescriptieve oordelen, tussen feiten en normen (voor het handelen); of – al dan niet vanuit een iets andere kijk op de verhouding tussen oordeel en datgene waarop het oordeel betrekking heeft – als een onderscheiding tussen *zijn* en *behoren*, tussen 'Sein' en 'Sollen'. In deze context wordt ook vaak de meer algemene onderscheiding gemaakt tussen feiten-oordelen en *waarde-oordelen*, of ook soms kortweg tussen feiten en waarden. De eerste reden voor deze wat meer omvattende formulering is gelegen in de nauwe relatie aan de kant van de waarde-oordelen tussen bijvoorbeeld *morele* waarde-oordelen van de vorm 'x is verwerpelijk', 'y is rechtvaardig', en typische 'ought'-oordelen zoals 'in situatie S moet, zo mogelijk, x vermeden resp. y nagestreefd worden': ruwweg impliceren deze elkaar¹¹. De tweede reden voor zo'n bredere formulering van het onderscheid is, dat de beoogde problematiek in de ogen van veel auteurs niet alleen bestaat met betrekking tot de verhouding tussen oordelen over wat het geval is en *morele* waarde-oordelen (en oordelen over wat gedaan behoort te worden), maar evenzeer de verhouding betreft tussen *zijns*-oordelen en alle andere vormen van *waarde-oordelen*.

Ik stel voor de volgende *terminologie* aan te houden, die ik overigens in één belangrijk opzicht verderop nog zal toespitsen. Aan de ene kant spreken we van feiten-oordelen of descriptieve oordelen (en soms, weinig elegant, van *is*-oordelen), waarin we constateren wat het geval is (of kan zijn geweest of zal kunnen zijn). Aan de andere kant gebruiken we de term 'normatieve oordelen' als overkoepelende term. De normatieve oordelen kunnen dan worden onderverdeeld in prescriptieve (of *ought*-)oordelen enerzijds en *waarde-oordelen* anderzijds; waarbij daarbinnen telkens nog

weer tussen morele en niet-morele oordelen onderscheiden kan worden¹². In een prescriptief oordeel gaat het erom dat iets gedaan moet worden ('hij behoort zo en zo te handelen' bijvoorbeeld)¹³, terwijl in een (moreel) waarde-oordeel een (morele) waardering wordt uitgesproken ('x is goed' bijvoorbeeld)¹⁴.

De strekking van Hume's opmerking was nu dat een *ought*-oordeel niet op één lijn staat met, en niet zonder meer afgeleid kan worden uit, een *is*-oordeel¹⁵. En meer algemeen kunnen we het thans zo formuleren dat, strikt genomen, geen *normatief oordeel in een logisch sluitende argumentatie kan volgen uit louter descriptieve premissen*¹⁶. Zo is in een bepaalde situatie de constatering van een aantal feiten niet voldoende om alleen op die grond tot een positieve of negatieve beoordeling (waardering) van die situatie te komen, of tot bepaalde handelingsvoorschriften te concluderen. Natuurlijk zijn de feiten onmisbaar, anders valt er niets te beoordelen. In elk normatief oordeel zijn bepaalde feiten voorondersteld. Maar daarmee is – in het kielzog van Hume's dichotomie – tegelijk de kern van het probleem en het verwarring stichtende karakter ervan gegeven: *enerzijds zijn feiten noodzakelijk, maar anderzijds zijn ze nooit voldoende ter fundering of rechtvaardiging van een (moreel) waarde-oordeel, of van de uitspraak dat in een gegeven situatie op een bepaalde manier gehandeld moet worden. Een klemmend beroep op „evidente” feiten kan wel degelijk zeer ter zake zijn. Maar, als Hume gelijk heeft, is het ook altijd ontoereikend.*

Laat ik met een paar *voorbeelden* verduidelijken wat hiermee bedoeld is. Eerst een voorbeeld buiten de morele sfeer. De kraan staat open en de badkamer loopt onder. In feite staat het plafond van de daaronder liggende zitkamer op doorbreken. Dit zijn allemaal feiten. Volgt hieruit dat die kraan dichtgedraaid moet worden? Onze eerste reactie zal zijn: nogal logisch! Maar strikt genomen volgt die conclusie pas 'logisch' onder toevoeging van de premisse dat al die nattigheid *ongewenst* is en voorkomen moet worden – of onder erkenning dat daar eigenlijk stilzwijgend al van uitgegaan werd. Dit voorbeeld laat zien dat alléén op grond van de feiten nog geen conclusie te trekken is over wat er moet gebeuren. Zo'n prescriptieve conclusie kan pas volgen als ook in de premissen een waarderend of prescriptief ele-

ment is verdisconteerd.

Nu twee voorbeelden in het morele vlak. Een blanke en een zwarte man doen beiden precies even zwaar werk, maar worden daarvoor ongelijk beloond. Dit zijn constateerbare feiten. Kunnen we op grond hiervan tot een veroordeling van deze situatie komen? Strikt genomen kan dat pas onder toevoeging van de prescriptieve premisse dat gelijk werk gelijk betaald behoort te worden – hoe vanzelfsprekend dat overigens ook moge zijn. Als je iemand in zijn vinger snijdt doet hem dat pijn. Moet je het daarom nalaten? Natuurlijk! Maar dat is omdat we impliciet de mening delen, die hier als verborgen premisse fungeert, dat we elkaar geen nodeloos leed moeten toebrengen. Ook tussen morele oordelen en feiten-oordelen lijkt dus een 'logische kloof' te bestaan, ook hier kan de sprong van *is* naar *ought* niet zonder meer gemaakt worden.

3 *Onderscheiden maar ongescheiden*

Als deze stelling correct is, dan is ze in elk geval niet altijd onmiddellijk inzichtelijk. Dat komt in de eerste plaats doordat in de *praktijk* onze constatering en onze waarderings op allerlei manieren met elkaar verweven zijn. In het dagelijks taalgebruik grijpen descriptieve momenten en waarderende of prescriptieve momenten voortdurend in elkaar. In de tweede plaats zijn er ook talloze woorden in onze taal die zowel in beschrijvende zin als in waarderende zin kunnen functioneren. Beide betekenis-aspecten treden zelfs dikwijls *tegelijktijd* op. Illustratief voor de onduidelijkheden die door zo'n ambivalentie kunnen ontstaan is ons eerste voorbeeld. De term 'ongewenst' in de verborgen premisse daarvan kan, hoewel het misschien niet voor de hand ligt, puur descriptief zijn; maar meestal zijn beide aspecten bedoeld. Hieruit blijkt al dat de onderscheiding tussen *is*-oordelen en *ought*-oordelen een theoretische onderscheiding is, die ook pas in de reflectie gemaakt wordt. Ze wordt wel tot op zekere hoogte gesuggereerd door ons dagelijks (moreel) taalgebruik, maar ze is daaraan zeker niet zonder meer af te lezen. 'Is' en 'ought' kunnen worden *onderscheiden* – in ons gewone doen en laten, en zelfs in de taal zelf, zijn ze vrijwel nooit *gescheiden*¹⁷.

Intussen kunnen we ons afvragen of, wanneer in het voorbeeld de term 'ongewenst' nu

eens inderdaad alleen descriptief bedoeld zou zijn geweest, daardoor niet de stelling die moest worden toegelicht in feite ondermijnd wordt. De stelling was immers dat uit uitsluitend *is*-oordelen geen *ought* af te leiden valt; maar hebben we nu daarvoor niet juist een prachtig tegenvoorbeeld gevonden? De premissen luiden: 1. de kraan staat open (feit), 2. alles stroomt onder (feit), en 3. die nattigheid is ongewenst (descriptief, in de zin van: men wenst geen nattigheid; feit). Conclusie: de kraan moet dicht! Is dit geen *ought* uit louter *is*? Ik denk het niet, maar dit tegenvoorbeeld geeft wel aanleiding tot een belangrijke verfijning van de beoogde onderscheiding. Die verfijning bestaat hierin, dat we tevens duidelijk onderscheid maken tussen normatieve oordelen enerzijds en descriptieve oordelen die over normatieve oordelen gaan anderzijds.

Als iemand (P) zegt dat die nattigheid ongewenst is, dan geeft hij daarmee in elk geval te kennen dat er (één of meer) personen zijn die die nattigheid niet op prijs stellen. Die personen doen dus de normatieve uitspraak 'die nattigheid is ongewenst' (met 'ongewenst' in normatieve zin); of althans onderschrijven ze, eventueel onuitsproken, dat normatieve oordeel¹⁸. Maar P hoeft zich daarom nog niet zelf tot die personen te rekenen. P hoeft nu nog niet ook *zelf* dat oordeel te *onderschrijven*. Doet hij dat wel, dat is ook zijn eigen uitspraak 'die nattigheid is ongewenst' een normatief oordeel. Onderschrijft P zelf dat oordeel niet, dan is *zijn* uitspraak alleen descriptief: hij *beschrijft* het (normatieve) oordeel van anderen ('die nattigheid wordt – door hen – niet gewenst'). Kort gezegd, een normatief oordeel is alleen een normatief oordeel wanneer het ook als zodanig bedoeld is¹⁹. (Net zoals 'in dit gebouw wordt niet gerookt', afhankelijk van de bedoeling, een constatering is of juist een bevel.)

Kijk nu weer naar ons voorbeeld. Als (A) 'ongewenst' in de premisse in *normatieve* zin is bedoeld, vormt het geen tegenvoorbeeld tegen de stelling dat op grond van louter descriptieve premissen geen normatieve conclusie kan worden getrokken. Wanneer daarentegen (B) 'ongewenst' in puur *descriptieve* zin is bedoeld, dan betekent dat dus dat P het normatieve oordeel van anderen weergeeft dat hij zelf niet onderschrijft. In dat geval kan de redenering bijvoorbeeld de volgende vorm krijgen (Ba): 1. de kraan staat open, etc., en 2. ze wensen de

gevolgen niet; 3. dan zullen ze de kraan wel dicht doen. Maar dat is geen normatieve conclusie. Het is een voorspelling, waarmee we in de sfeer van het feitelijk constateerbare blijven. P zou nu ook kunnen concluderen: 3. dan *moeten* ze de kraan wel dicht doen. Maar dat is óf (Bb) alleen een sterkere voorspelling ('ze moeten nu welhaast . . .'); óf (Bc) inderdaad een normatieve conclusie, die dan echter de weliswaar 'evidente' maar evenzeer normatieve premisse vooronderstelt dat wie geen nattigheid wil in zulke omstandigheden de kraan maar dicht moet doen²⁰. Met inachtneming van de aangebrachte precisering met betrekking tot de onderscheiding tussen descriptieve en normatieve oordelen, mogen we dus stellen dat het voorbeeld (althans in de gegeven uitwerkingen) geen bedreiging kon vormen voor de stelling dat louter descriptieve premissen (nog) geen normatieve conclusie toelaten: in de gevallen (A) en (Bc) waren immers de premissen niet uitsluitend descriptief, en in (Bb) en (Bc) was de conclusie niet normatief.

Tegelijkertijd zien we nu duidelijker wat de 'is-ought question' behelst. Het gaat om de problematiek van de onderscheiding tussen en de verhouding van descriptieve en normatieve oordelen, of beter: oordeels-aspecten. Het is een theoretische onderscheiding van wat in ons gewone denken en doen vrijwel altijd ongescheiden is. De onderscheiding wordt in de zg. meta-ethiek gemaakt als aan het normale morele (of meer algemeen: normatieve) taalgebruik *ten grondslag liggend*, in een poging om de normatief ethische problematiek van de fundering of rechtvaardiging van morele (normatieve) oordelen zo goed mogelijk in kaart te brengen. Wat is nu de relatie van deze (meta-ethische) grondslagenproblematiek met de (normatief ethische) rechtvaardigings- of funderingsproblematiek? Hoe men de zaak ook opvat, in deze laatste gaat het altijd om vormen van argumentatie waarin getracht wordt duidelijk te maken *waarom* bepaalde normatieve oordelen juist zijn, waarom bijvoorbeeld iets goed is of waarom iets gedaan behoort te worden. Zo'n argumentatie doet een beroep op onze conceptualisering van wat in een concrete situatie aan de hand is. Maar ook op onze conceptualisering van wat meer in het algemeen in zo'n beoordeling is geïnvolveerd. En het is daaraan dat de meta-ethiek, met haar onderscheiding tussen descriptieve en normatieve (aspecten van) oordelen, een bijdrage wil

leveren. Want ook al zijn in ons normale taalgebruik constaterende en waarderende momenten voortdurend met elkaar verbonden en zelden van elkaar te scheiden, als ze te onderscheiden zijn, dan mogen ze in een zorgvuldige argumentatie niet door elkaar gehaald worden. Al is het maar om recht te kunnen doen aan de verschillende vormen van hun feitelijke verwevenheid. Vervolgens probeert de meta-ethiek ook de *verhouding* tussen die twee te bepalen. De discussie daarover heeft deze belangrijke implicatie voor de normatieve ethiek dat er (bij acceptatie van de benodigde logica) één rechtvaardigingsprobleem zou zijn als alle normatieve oordelen volledig (deductief) uit descriptieve oordelen zouden zijn af te leiden: dan rest immers alleen nog de rechtvaardiging van wat als feit wordt aangemerkt. Maar als de hierboven besproken meta-ethische these terecht is, dat normatieve oordelen *niet* afleidbaar zijn uit de feitenoordelen, dan worden we (bij acceptatie van de benodigde logica) met twee rechtvaardigingsproblemen geconfronteerd: dan is behalve de rechtvaardiging van de feitenoordelen ook nog een rechtvaardiging vereist van wat als normativiteit daarboven uitgaat.

4 De 'naturalistic fallacy'

De vraag is nu natuurlijk: kan niet toch op één of andere manier de kloof tussen *is* en *ought* overbrugd worden? Die vraag heeft sinds Hume veel filosofen beziggehouden. Laten we eens kijken naar een belangrijke lijn waarlangs dat geprobeerd is. Hume's opmerking hield in, dat in een geldige redenering geen normatieve conclusie getrokken kan worden uit louter descriptieve premissen. Maar als nu eens morele of anderszins normatieve uitdrukkingen zoals 'goed' die in de conclusie voorkomen *gedefinieerd* zouden kunnen worden in termen van constateerbare eigenschappen die in de premissen worden beschreven, is dan de brug niet alsnog te slaan? Stel bijvoorbeeld dat 'goed' hetzelfde betekent als 'plezier gevend'. En stel (ter wille van het argument) dat we in een bepaalde situatie voldoende nauwkeurig kunnen nagaan of iets ook werkelijk dat bedoelde plezier geeft²¹. Dan krijgen we de volgende redenering: 1. x geeft plezier (feit); 2. wat plezier geeft is goed (definitie); 3. dus x is goed (normatieve conclusie). Is hiermee niet de impasse doorbroken en een principiële brug

geslagen?

Het lijkt zo. Alles draait nu om het woordje 'is' in de tweede premisse. Deze premisse mag natuurlijk niet normatief zijn, zoals wanneer we eigenlijk zouden moeten lezen: 'wat plezier geeft moet goed geacht worden'. Maar dat betekent ook dat als de tweede premisse een definitie is, die definitie *niet stipulatief* mag zijn, zoals wanneer we eigenlijk zouden moeten lezen: 'laten we afspreken dat "goed" hetzelfde betekent als "plezierig"', of: 'van nu af zal de term "goed" staan voor: wat plezier geeft'; want ook daarmee zou een prescriptief element in de premissen zijn aangebracht. Om kort te gaan, de definitie in premisse (2) zou een pure betekenisbeschrijving moeten zijn: "'goed' betekent de facto hetzelfde als "plezier gevend"'. Maar dan rijst de vraag: is deze betekenisbeschrijving correct? Is premisse (2), zo opgevat, waar?

Het is deze gelijkstelling van het goed zijn van iets met de aanwezigheid van bepaalde waarneembare ('natuurlijke') eigenschappen ervan²², die door G. E. Moore als een '*naturalistic fallacy*' werd veroordeeld (Moore, 1903). Kohlberg gebruikt deze term als een synoniem voor de *is-ought* sprong, maar oorspronkelijk werd daarmee dus de hierboven beschreven variant daarvan aangeduid. *Iedere* gelijkstelling van 'goed' met welke zintuiglijk waarneembare eigenschap of combinatie van eigenschappen ook maar, zegt Moore, berust op dezelfde fout. Zijn voornaamste argument om dat aan te tonen verloopt als volgt. Noem de eigenschap (of eigenschappen, welke je maar wilt) korthedshalve 'E'. Als het nu waar was dat 'goed' precies hetzelfde betekent als 'E', dan zou het onzinnig zijn om te vragen: is E goed? E zou immers per definitie goed zijn. Het zou even onzinnig zijn om te vragen: is goed goed? Maar de vraag of E goed is, is *niet* onzinnig, wat je ook voor 'E' invult. Men kan zich bijvoorbeeld nog wel degelijk in rede afvragen of alles wat plezier geeft ook echt (moreel) goed is. Dat is in elk geval geen onzinnige vraag. Dit maakt duidelijk dat de betekenis van 'goed' nooit volledig in termen van 'natuurlijke' eigenschappen is te vangen. Al zulke vormen van overbrugging van de kloof tussen *is* en *ought* moeten dus als ongeldig worden afgewezen²³.

5 Institutionele feiten

Een andere intrigerende poging om de brug te slaan werd enige tijd geleden door J. R. Searle ondernomen met een beroep op in de taal verankerde pragmatische regels (Searle, 1964, 1969)²⁴. Kijk eens naar de volgende serie zinnen, waarvan de eerste onbetwistbaar een puur feitenoordeel uitdrukt en de laatste even duidelijk een echt normatief (c.q. prescriptief) oordeel verwoordt: 1) Jan zei gisteren tegen Piet: 'Ik beloof je plechtig f 5,- te betalen'. Dus: 2) Jan beloofde Piet f 5,- te betalen. Dus: 3) Jan nam de verplichting op zich om Piet f 5,- te betalen. Dus: 4) Jan behoort Piet f 5,- te betalen . . . Is dit niet een sierlijke boog van *is* naar *ought*?

Searle erkent dat elke overgang nog wel bepaalde preciseringen vereist, maar, zo stelt hij, daarin wordt niet ongemerkt de sprong gemaakt. De vraag is: is dat inderdaad zo? Ik beperk me tot de eerste stap, de overgang van de eerste naar de tweede zin – acceptierend, wat de tweede stap betreft, dat je met een belofte een verplichting op je neemt²⁵. Searle merkt op dat je met het uitspreken van de woorden 'ik beloof . . .' nog niet altijd een belofte doet. Als Jan zijn woorden op het toneel uitsprak of enkel om een voorbeeld te geven, dan deed hij geen belofte in de stringente zin. Maar betekent dat nu niet dat er toch een verschil is tussen het uitspreken van de woorden 'ik beloof . . .', en het door middel van die woorden doen van een belofte (met de verplichting als gevolg)? Ligt hier niet precies de overgang naar de normatieve implicaties? Searle reageert op deze tegenwerping als volgt. Hij erkent de overgang, maar stelt dat de *voorwaarden* waaronder we dóór het uitspreken van de woorden 'ik beloof . . .' een belofte doen in principe heel nauwkeurig te beschrijven zijn²⁶. En het is niet meer dan een puur linguïstisch *feit* dat het onder die voorwaarden uitspreken van die woorden gelijk staat met beloven. Het hoort mede tot de regels van de taal dat juist op die manier een belofte wordt gedaan.

Searle spreekt hier van een *institutioneel feit*. Institutionele feiten doen zich voor ten gevolge van het bestaan van instituties die bepaalde vormen van *gelding* vastleggen. Men zou bijvoorbeeld het schaakspel als zo'n institutie kunnen beschouwen: het wordt om zo te zeggen in het leven geroepen (geïnstituëerd) door een geheel van regels, dat enerzijds het hele

spel als zodanig pas mogelijk maakt en anderzijds ook bepaalt wat wel en niet tot het spel hoort. In die zin is het een institutioneel feit dat die en die beweging op een bord *geldt* als een zet in het schaakspel. Searle wijst er nu op dat *tallose* feiten op zo'n manier in ons leven een rol spelen, door het bestaan van instituties; zoals het schaakspel en zoals ook het 'taalspel van het beloven'. In die zin is het ook een institutioneel feit dat het uitspreken van de woorden 'ik beloof . . .' onder in principe te specificeren omstandigheden *geldt* als een belofte, inclusief de verplichting. De normativiteit is met dit feit onmiddellijk gegeven; dit zijn 'commitments being essentially involved in facts'²⁷. Op deze manier kunnen dus ook, dankzij het bestaan van dergelijke institutionele feiten, tallose afleidingen gevormd worden van *is* naar *ought*.

Tot zover de argumentatie van Searle. Is deze poging om de kloof te overbruggen geslaagd? Ik meen dat dat toch niet het geval is. Maar Searle heeft met zijn 'institutionele feiten' wel op een heel belangrijk aspect van de problematiek gewezen. Zeker hanteren we de institutie van het beloven (om ons tot dat voorbeeld te beperken) in het normale taalgebruik als iets volkomen vanzelfsprekends. En ik denk ook dat wanneer iemand, in de vereiste omstandigheden en in het besef van de betekenis ervan, de woorden 'ik beloof . . .' gebruikt, hij daarmee een belofte doet (met alle verdere consequenties). Waar het om gaat is dat hij met zo'n gebruik van die woorden *de hele institutie van het beloven al vooronderstelt, en impliciet geaccepteerd heeft*. En daarmee is ook de sprong gemaakt.

Mèt een (als zodanig bedoelde) openingszet vóóronderstellen we de institutie van het schaakspel, d.w.z. de regels die samen dat spel institueren en die bijvoorbeeld die eerste beweging pas tot een openingszet maken. Maar als we zo het spel beginnen *accepteren* we daarmee in het normale geval ook, zonder daar overigens bij stil te staan, de institutie van het schaakspel en daarmee tevens de verplichtingen die daaruit voortvloeien (zoals dat je je in een bepaalde positie gewonnen zult geven). Mèt het uitspreken van de woorden 'ik beloof . . .' vóóronderstellen we in het normale geval de institutie van dat taalspel, d.w.z. de regels die samen dat taalspel institueren en die bijvoorbeeld het uitspreken van die woorden onder die en die omstandigheden pas tot een

belofte maken. Maar als we elkaar op die manier iets beloven *accepteren* we in het normale geval, zonder daar overigens bij stil te staan, ook de institutie van dat taalspel en daarmee tevens de verplichtingen die daaruit voortvloeien (zoals dat je je belofte binnen een bepaalde termijn zult nakomen). Het misleidende is alleen, dat de omstandigheden waarin 'ik beloof' tot een belofte wordt, de *normale* omstandigheden zijn, terwijl we ons het taalspel bovendien van kind af hebben eigen gemaakt, zodat de acceptatie van deze institutie in de praktijk volledig impliciet blijft. Theoretisch is die stap echter duidelijk aan te wijzen. Ze ligt eigenlijk in Searle's eerste zin van de serie al besloten, want het gaat erom dat we (impliciet) accepteren dat het voortbrengen van die en die klanken in de normale omstandigheden zal betekenen dat er iets wordt 'beloofd' (in de gebruikelijke zin van het woord, en dat wil zeggen: met alle verdere consequenties)²⁸. Het konijn dat in de laatste stap te voorschijn komt, zat dus met onze stilzwijgende instemming bij de eerste stap al in de hoed. Dat is in Searle's afleiding de beslissende normatieve premisse²⁹.

6 Kohlbergs 'from is to ought'

Weer een heel ander voorstel is dat van Kohlberg. Zijn empirisch psychologisch onderzoek heeft geleid tot een theorie aangaande de ontwikkeling van het moreel oordeelsvermogen, waarin een zestal hiërarchisch geordende, cultureel invariante ontwikkelingsstadia worden onderscheiden³⁰. Die ontwikkeling wordt door Kohlberg beschouwd als een resultaat van de interactie tussen het kind en zijn sociale omgeving. Inhoudelijk kunnen morele oordelen (bijvoorbeeld in verschillende culturen) verschillend zijn, maar de stadia worden telkens gekenmerkt door specifieke, per stadium kwalitatief nieuwe *grondpatronen in de oordeelsvorming* die universeel zijn³¹. De stadia worden ook altijd in dezelfde volgorde doorlopen, al komt niet iedereen daarin even ver.

In deze ontwikkeling streeft ieder individu steeds naar een evenwichtige situatie, ook in zijn relaties met anderen. Dat vergt een adequaat begrip van hun gevoelens en behoeften. In en door de interactie met de sociale omgeving ontstaat nu bij het kind een steeds grotere *rolnemingsvaardigheid*, een toenemend vermogen zich in de situatie van de ander te relate-

ren. Elk later stadium van deze ontwikkeling wordt gekenmerkt door een verdere *differentiatie* van allerlei aspecten aan de relatie met de ander(en), die eerder nog niet als zodanig onderkend werden, en (*re*)*integratie* van alle dan onderscheiden aspecten tot een nieuwe, meer samenhangende en evenwichtige cognitieve structuur³².

Kohlberg stelt nu dat er een *isomorfie* of structurele parallel bestaat tussen de ontwikkelingsstadia in deze *psychologische* theorie met hun toenemende rolnemingsvaardigheid enerzijds, en bepaalde stadia in de ontwikkeling van de *ethiek*, culminerend in de theorieën zoals van Kant, Hare, en Rawls met hun nadruk op het formele principe van de universaliseerbaarheid anderzijds. Voor een uitwerking van dat principe doet hij vooral een beroep op Rawls' formulering van de fundamenteel morele notie van *rechtvaardigheid* (Rawls, 1963, vgl. 1972), volgens welke de lasten en lusten van alle betrokkenen in een bepaalde situatie pas dan eerlijk verdeeld zijn als iedereen in principe de specifieke positie (de rol) van elke andere betrokkene zou kunnen willen innemen. De notie van differentiatie wordt daarbij door Kohlberg in verband gebracht met de (meta)ethische eis tot onderscheiding van de sferen van het 'zijn' en van het 'behoren'; de notie van integratie (van steeds meer verschillende perspectieven) met de universaliseerbaarheids-eis in bovengenoemde interpretatie. Zodoende kunnen we volgens Kohlberg ook stellen dat de *verklaring* van de ontwikkeling naar steeds verder gedifferentieerde en geïntegreerde stadia in de morele oordeelsvorming isomorf (of structureel parallel) is met de *rechtvaardiging* van de stelling dat het latere ontwikkelingsstadium in ethisch opzicht ook steeds het betere ('more moral') is.

Op de vraag naar de validiteit van Kohlbergs (zeer beknopt weergegeven) psychologische theorie hoeven we in dit verband niet in te gaan; en evenmin staan hier de ethische theorieën ter discussie waaraan Kohlberg refereert. Het gaat op deze plaats om een beoordeling van zijn *is-ought claim*. Die neemt twee vormen aan. Allereerst besteedt Kohlberg onder die noemer uitvoerig aandacht aan allerlei *relaties* tussen psychologie (de 'is'-zijde) en filosofie of ethiek (wat hij dan de 'ought'-zijde noemt), en bepleit hij een nauwere *samenwerking* tussen psychologen en filosofen. Dat is

zeker nodig, maar vormt natuurlijk geen *is-ought* brug in de strikte zin³³. Voor een antwoord op de vraag of op één of andere wijze de psychologische feiten die Kohlberg rapporteert een voldoende grond of reden kunnen opleveren voor de normatieve beoordeling van latere stadia als beter in ethische zin, biedt Kohlbergs *isomorfie-these* de sterkste papieren. Heeft Kohlberg daarmee de kloof 'from *is* (the facts of moral development) to *ought* (the ideal content and epistemological status of moral ideas)³⁴ kunnen overbruggen?

Ik meen van niet. Dat twee theorieën of elementen daaruit een isomorfe structuur hebben – op welke manier daarvan in dit geval ook maar precies sprake zou moeten zijn³⁵ – kan nooit voldoende zijn om beweringen uit de ene theorie een funderende rol toe te kennen ten aanzien van beweringen uit de andere. Een structurele parallel tussen theorieën zegt daarvoor op zich zelf niets. Soms lijkt Kohlberg echter eerder te willen beweren dat de theorieën isomorf zijn omdat het *voorwerp* van beide theorieën identiek is, zodat om die reden de ontwikkeling in de richting van een grotere differentiatie en integratie tegelijkertijd een ontwikkeling naar een 'more moral' stadium zou moeten zijn. Nu kan dit 'more moral' nog in normatief ethische en in meta-ethische zin worden begrepen³⁶. Wanneer we Kohlbergs stelling in *normatief ethische* zin interpreteren, is ze niet houdbaar. Het morele principe van de rechtvaardigheid in de uitwerking van Rawls veronderstelt ongetwijfeld de nodige rolnemingsvaardigheid bij de betrokkenen, maar een toenemend vermogen om rekening te houden met het standpunt en de belangen van anderen garandeert natuurlijk geenszins dat dat ook op rechtvaardige wijze zal gebeuren³⁷. Geen ontwikkeling, ook niet die van toenemende differentiatie en integratie, is op zich zelf moreel goed of ten goede; ze is dat altijd pas om bepaalde redenen – die in dit geval aan Rawls worden ontleend.

Op andere plaatsen gebruikt Kohlberg de uitdrukking 'more moral' eerder in *meta-ethische* zin, als: meer beantwoordend aan de essentie van het morele, meer in overeenstemming met de betekenis van 'moreel'. Maar een bepaalde ontwikkeling kan in dit geval natuurlijk alleen als (meer) moreel gekarakteriseerd worden, als van te voren uitgerekend zo'n definitie van 'moreel' als juiste definitie is gestipuleerd³⁸. En daarmee is de cirkel rond. In beide

interpretaties van 'more moral' verschijnt met het beroep op Kant en Rawls – hoe respectabel ook op zich zelf beschouwd – toch weer de fatale normatieve premisse waardoor ook Kohlbergs voorstel als een argument 'from *is* to *ought*' mislukt.

7 Besluit

Met het voorgaande hoop ik de aard van de *is-ought* problematiek in voldoende mate verduidelijkt te hebben. Onze conclusie kan tot nu toe niet anders luiden dan dat de pogingen om de kloof te overbruggen, en zo het funderingsprobleem te reduceren, niet geslaagd zijn: *normatieve uitspraken bleken niet uit louter descriptieve premissen afgeleid te kunnen worden*. Ook een *definitie* bleek de overgang niet te kunnen bewerkstelligen. Want daarmee zou men òf pretenderen een beschrijving te geven van feitelijk vigerende woordbetekenissen, in welk geval echter die beschrijving volgens het argument van Moore in elke vorm onjuist zou zijn; òf men zou met die definitie eenvoudigweg een bepaalde woordbetekenis met het verlangde effect willen stipuleren, in welk geval echter die stipulatie toch weer zou gaan fungeren als de voor een *is-ought* afleiding te vermijden normatieve premisse. Evenmin bleek een *institutie* de vereiste functie te kunnen vervullen. Hier ligt de verborgen en verboden normatieve premisse besloten in onze aanvaarding – hoe vanzelfsprekend overigens ook – van het 'promising game' waaruit pas Searle's 'institutionele feit' volgt dat 'ik beloof . . .' in normale omstandigheden de gelding heeft van een belofte. Tenslotte kon ook de door Kohlberg beschreven morele *ontwikkeling* (in de zin van: ontwikkeling in het moreel oordeelsvermogen) geen *morele* ontwikkeling (in de zin van: een ontwikkeling in de goede richting in normatief ethisch of meta-ethisch opzicht) genoemd worden zonder beroep op een (meta-)ethische theorie – waarmee opnieuw de voor de beoogde redenering 'from *is* to *ought*' fatale normatieve premisse binnengeslopen is.

Noten

1. Vgl. Kohlberg (1981), pp. xi, xiii, 97.
2. Vgl. Alston (1971), Peters (1971); Mischel (1971), p. 269n.

3. Vgl. Kohlberg (1981), p. 102, aan het begin van zijn 'From is to ought . . .', waar hij stelt ' . . . that empirical developmental study might contribute to the solution of distinctively philosophic problems in both normative and metaethics. The focus of this chapter is on the implications I now believe my genetic studies have for philosophic ethics; hence the title 'From Is (the facts of moral development) to Ought (the ideal content and epistemological status of moral ideas).'
4. Vgl. bijv. Kohlberg (1971b), Kohlberg en Mayer (1972), Kohlberg (1981), p. 49 v.
5. Vgl. Kohlberg (1971), p. 153, (1981), p. 103.
6. Hudson (1979), p. 11.
7. De termen 'rechtvaardiging' en 'fundering' gebruik ik voorlopig als synoniem voor: (het geven van) gronden of redenen voor een oordeel of een handeling. (Beide termen zijn proces/produkt ambigu.) De term 'fundering' wordt ook gebruikt, en soms gereserveerd, voor overwegingen van ontologische c.q. anthropologische aard betreffende het wezen van (dat wat essentieel wordt geacht voor) de mens of de menselijke zijnswijze. Dergelijke overwegingen kunnen ook wel worden aangedragen in een fundering in de eerstgenoemde zin. Maar beide betekenissen van 'fundering' moeten dan zeker niet verward worden. In het zojuist genoemde geval ontstaat overigens wel gemakkelijk een anthropologisme, i.e. die vorm van 'naturalistic fallacy' (vgl. par. 4) waarin uit een descriptie of definitie van 'de mens' zonder meer normatieve uitspraken worden afgeleid. Ontologische c.q. anthropologische noties kunnen ook o.m. in de wetenschapsfilosofische reflectie worden blootgelegd als ten grondslag liggend aan bepaalde (sociaal)wetenschappelijke theorieën (en praktijken), bijvoorbeeld wanneer de laatste slechts begrijpelijk en als zodanig zelfs pas mogelijk worden op de vóóronderstelling van een bepaald mens-beeld. In dat geval kunnen we van 'grondslagen' (als mogelijkheidsvoorwaarden) of van 'funderingen' in de tweede bovengenoemde betekenis spreken. Over de verhouding tussen gronden en grondslagen, funderingen en rechtvaardigingen, zie Van Haaften, et al. (in voorb.), hfdst. 2. Wellicht ten overvloede wordt tenslotte nog aangetekend dat met 'rechtvaardiging' hier geen rechtpraten (van wat krom is), geen smoesjes worden bedoeld. Anderzijds kunnen natuurlijk ook oprecht gegeven redenen altijd onder (ideologie) kritiek worden gesteld.
8. Dat gebeurt reeds in de in Kohlberg (1971) verwerkte reactie op de commentaren van Alston (1971) en Peters (1971); en in sterkere mate in de inleidende paragrafen in Kohlberg (1981), bijv. p. xxxii; en p. 97, waar ook het misleidende karakter van de titel wordt erkend.
9. Hume (1739), Book III, part I, section 1.
10. Door menselijk toedoen, wel te overstaan; om beweringen zoals 'het had nu mooi weer moeten zijn' uit te sluiten.
11. Althans in de rechtvaardigingscontext; vgl. bijv. Taylor (1975), p. 223 v.
12. Over de vraag waar de grens getrokken kan worden tussen morele waarden (deugden) en andere waarden, zie bijv. Van Haersolte (1977), p. 192 v.
13. Op de belangrijke betekenissen van verschillende termen in de 'ought'-sfeer ga ik hier niet nader in. Bijvoorbeeld heeft 'behoren' altijd zekere morele connotaties; 'moeten' lang niet altijd. In de morele context is 'moeten' echter strenger dan 'behoren', en speelt daarnaast 'mogen' een eigen rol.
14. Voorts zal ik, hoewel de grens niet altijd even duidelijk te trekken is, de term 'ethiek' en 'ethisch' reserveren voor meer systematische vormen van bestudering en doordenking: van wat ik in onderscheid daarmee 'morele' oordelen etc. zal noemen.
15. Voor een discussie over de interpretatie van de desbetreffende passage in het werk van Hume, zie bijv. Hudson (1979), pp. 14-19, en 35-80.
16. Vgl. met name ook Hare (1952).
17. De onvoldoende onderscheiding tussen *onderscheiding* en *scheiding* is bron van veel verwarring in theoretisch pedagogische literatuur over de verhouding van 'zijn' en 'behoren'.
18. In de argumentatie ontstaan soms problemen door de ambiguïteit van termen zoals 'oordeel', 'bewering', 'uitspraak', die zowel de *taalhandeling* als de *inhoud* daarvan kunnen betreffen. Deze onderscheiding valt niet samen met die tussen het *vellen* (inclusief onderschrijven) en het *rapporteren* (inclusief beschrijven) van een oordeel, etc.
19. Die bedoeling is niet altijd zo bewust, maar kan geëxpliciteerd worden.
20. Hoe lastig het is zulke onderscheidingen te maken, wordt hier nog eens duidelijk. Want enerzijds is wat in een voorspelling wordt gezegd juist *niet constateerbaar* – maar dan in de zin van: *nog* niet constateerbaar, en om die reden natuurlijk toch geen normatieve uitspraak. Anderzijds kunnen we de opmerking: 'wie geen nattigheid wenst moet de kraan dicht doen' beamen met: 'dat is een *feit!*' – maar daarmee bedoelen we dan zoveel als 'dat is een paal boven water', 'dat staat vast', en wordt het normatieve karakter van de opmerking niet ongedaan gemaakt.
21. Om het argument zuiver te houden moet dit een *constatering* zijn (eventueel m.b.t. bepaalde personen op grond van hun waarderingen).
22. Vgl. Moore (1903), Ch. I B. Met deze formulering kom ik het dichtst bij wat Moore zelf schrijft. Wat hij precies beweert is eigenlijk niet in alle opzichten helemaal duidelijk, onder meer door zijn merkwaaardige opvatting van wat een definitie is. Voor discussie hierover, zie bijvoorbeeld

- Hudson (1970), p. 66 v.
23. Men kan erover twisten of het succes van Moore's z.g. 'open question argument' niet eerder te danken is aan de zeer *algemene* normatieve betekenis van 'goed'. Zodat het enerzijds niet zozeer gaat om een '*naturalistic fallacy*' (m.b.t. 'natuurlijke' eigenschappen), maar meer om een '*definitional error*' (Taylor, 1975, p. 243) m.b.t. welke eigenschappen ook maar; en met anderzijds tot gevolg dat het argument ook *slechts* opgaat voor het woord 'goed'. Het eerste punt lijkt mij correct, maar zonder consequenties voor de poging om van *is* naar *ought* te redeneren omdat dáárvoor juist alleen 'natuurlijke' (*is*-) eigenschappen in aanmerking zouden kunnen komen. Het argument gaat echter wel degelijk mutatis mutandis ook op voor elke andere normatieve of althans normatief gebruikte term, en wel precies voor *zover* de normatieve functie (van bijvoorbeeld 'goed') in de connotatie van die term is bevat.
 24. Ik geef Searle's argument vrij weer. Het heeft een uitvoerige discussie losgemaakt, waarvan een representatief beeld geeft Hudson (1979), p. 120 v.
 25. Waarmee we ons dan eigenlijk al in de normatieve sfeer bevinden. Vgl. Searle (1969), p. 179.
 26. Searle heeft dat gedaan in zijn (1969), Ch. 3.
 27. Searle (1969), p. 191.
 28. Het is in dit verband veelzeggend dat Searle in de verdediging van zijn afleiding (Searle, 1969, p. 188 v.) de door hem te weerleggen tegenwerpen steeds al met behulp van de term 'promise' formuleert, en er dan van uitgaat dat met het gebruik van die term alle implicaties zijn gegeven. Op die manier is de kwestie telkens impliciet al in zijn voordeel beslecht.
 29. Wel kan men zich afvragen of, onder erkenning van de mislukking van Searle's argument als een *is-ought afleiding*, niet desniettemin de onmogelijkheid kan worden aangetoond van de ontkenning van de normatieve geldigheid van zo'n in de menselijke communicatie centrale institutie als die van het beloven. Vormt de geldigheid van zulke (pragmatisch) taalregels niet eigenlijk een voorwaarde voor de *mogelijkheid* van elke argumentatie (in taal, noodzakelijkerwijze) en is die geldigheid zodoende niet *al voorondersteld* in elke poging om haar nog te ontkennen? Voor uitvoerige argumentatie in deze richting, zie Apel (1976). Mij lijkt het argument sterk met betrekking tot het van kracht zijn van de meest fundamentele regels van de taal, maar ik betwijfel of het 'taalspel van het beloven' daarbij langs deze weg kan worden ingelijfd. In mijn tweede artikel gebruik ik overigens zelf een argument van een vergelijkbare 'transcendentale' snit.
 30. Vgl. over Kohlbergs theorie eerder in dit tijdschrift Hintjes en Spiecker (1978), en de daarop volgende discussie tussen Simons (1979), Heymans (1979a), en Hintjes en Spiecker (1979). Vgl. ook Heymans (1979b). Een helder overzicht biedt bijvoorbeeld Rosen (1980).
 31. Fundamentele verschillen in de moreel oordeelsvorming zijn dan dus niet te herleiden tot culturele verschillen maar tot verschillen in stadium.
 32. Kohlbergs argumentatie wordt gekenmerkt door een groot aantal m.i. moeilijk verdedigbare associatieve overgangen. Zo laat bijvoorbeeld hier mijn beknopte weergave van zijn ideeën nauwelijks verhelen dat er een essentieel verschil bestaat tussen a) een evenwichtige relatie tussen een aantal personen, hoe ook verder opgevat, en b) een evenwichtige conceptualisering van sociale relaties.
 33. Vgl. Kohlberg (1971), p. 154/155, (1981), p. 105; et passim. We zouden dit Kohlbergs 'hand in hand these' kunnen noemen. Hij vindt het zelf tenslotte ook een 'unexciting conclusion', vgl. Kohlberg (1971), p. 222, (1981), p. 178.
 34. Kohlberg (1971), p. 152, (1981), p. 102.
 35. De formuleringen zijn steeds wisselend en vaag. Vgl. bijv. Kohlberg (1971), p. 183, 184, 224, (1981), p. 134, 135, 180. Soms ook zegt Kohlberg dat het eigenlijk om één en dezelfde theorie gaat, vgl. bijv. Kohlberg (1971), p. 154, 181, 223, (1981), p. 104, 131, 179. Elders acht hij beide theorieën overigens juist niet tot elkaar herleidbaar, vgl. Kohlberg (1971), p. 224, (1981), p. 180.
 36. Vgl. bijvoorbeeld Kohlberg (1971), p. 217, (1981), p. 172, 191 v., maar ook (1971), p. 223, 224, (1981), p. 178, 179.
 37. Kohlbergs argumentatie steunt al te vaak op de dubbelzinnigheid van zulke uitdrukkingen als (in het Nederlands) 'evenwichtig', 'rekening houden met elkaar'.
 38. Vgl. Alston (1971), p. 274; Kohlberg (1971), p. 181, (1981), p. 131, ook bijv. p. 220.

Literatuur

- Alston, W. P., Comments on Kohlberg's 'From is to ought'. In: Th. Mischel (ed.), *Cognitive Development and Epistemology*. New York, etc.: Academic Press, 1971, pp. 269-284.
- Apel, K.O., Sprechakththeorie und transzendente Sprachpragmatik zur Frage ethischer Normen. In: K.O. Apel (Hrsg.), *Sprachpragmatik und Philosophie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1976, pp. 10-173.
- Haafden, A. W. van, M. Korthals, G. Snik, en G. Widdershoven, *Ontwikkelingsfilosofie*. Muiderberg: Coutinho, (in voorb.)
- Haersolte, A. van, *Kleine wijsgerige ethiek*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1977.
- Hare, R. M., *The Language of Morals*. Oxford: Oxford University Press, 1952.
- Heymans, P. G., Deontische competenties, vaardig-

- heden in het omgaan met normen en verplichtingen. *Pedagogische Studiën*, 1979a, 56, pp. 82-87.
- Heymans, P. G., *Wikken en wegen, enkele verkennde studies ten behoeve van theorievorming over de ontwikkeling van het moreel oordeel*, diss. Nijmegen, 1979b.
- Hintjes, J. J., en B. Spiecker, Kohlbergs theorie van de morele opvoeding: analyse en kritiek. *Pedagogische Studiën*, 1978, 55, pp. 43-56.
- Hintjes, J. J., en B. Spiecker, Van Spoetnik tot Watergate. *Pedagogische Studiën*, 1979, 56, pp. 88-90.
- Hudson, W. D., *Modern Moral Philosophy*. London: Macmillan, 1970.
- Hudson, W. D. (ed.), *The Is/Ought Question*. London: Macmillan, 1979.
- Hume, D., *A Treatise of Human Nature*, 1739; L.A. Selby-Bigge (ed.), Oxford, 1967.
- Kohlberg, L., From is to ought: how to commit the naturalistic fallacy and get away with it in the study of moral development. In: Th. Mischel (ed.), *Cognitive Development and Epistemology*. New York, etc.: Academic Press, 1971a, pp. 151-235.
- Kohlberg, L., Stages of moral development as a basis for moral education. In: C. Beck, B. Crittendon, E. Sullivan (eds.), *Moral Education: Interdisciplinary Approaches*. Toronto: University of Toronto Press, 1971b.
- Kohlberg, L., *The Philosophy of Moral Development. Moral Stages and the Idea of Justice*. San Francisco: Harper & Row, 1981.
- Kohlberg, L., en R. Mayer, Development as the aim of education. *Harvard Educational Review*, 1972, 42, pp. 449-496.
- Mischel, Th. (ed.), *Cognitive Development and Epistemology*. New York, etc.: Academic Press, 1971.
- Moore, G. E., *Principia Ethica*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976 (1903).
- Peters, R. S., Moral development: a plea for pluralism. In: Th. Mischel (ed.), *Cognitive Development and Epistemology*. New York, etc.: Academic Press, 1971, pp. 237-267.
- Rawls, J., The sense of justice. *Philosophical Review*, 1963, 72, pp. 281-305.
- Rawls, J., *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Rosen, H., *The Development of Socio-moral Knowledge, a Cognitive Structural Approach*. New York: Columbia University Press, 1980.
- Searle, J. R., How to derive 'ought' from 'is'. *Philosophical Review*, 1964, 73, pp. 43-58.
- Searle, J. R., *Speech Acts, an Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- Simons, P. R. J., Kohlberg en onderwijs. *Pedagogische Studiën*, 1979, 56, pp. 77-81.
- Taylor, P. W., *Normative Discourse*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1975.

Manuscript aanvaard 27-3-'84